

Interventie

Stoere Schildpadden

Samenvatting

Doelgroep

De preventieve groepsinterventie 'Stoere Schildpadden' is bedoeld voor kinderen van vier tot en met zes jaar oud, waarvan de ouders gescheiden zijn. Stoere Schildpadden is voornamelijk gericht op kinderen, maar ook ouders worden betrokken bij de interventie.

Doel

Het hoofddoel van Stoere Schildpadden is het voorkomen of beperken van emotionele- en gedragsproblemen bij kinderen van 4 tot en met 6 jaar na een (echt)scheiding van hun ouders.

Er zijn vijf subdoelen waar in de verschillende sessies aan wordt gewerkt: 1) Het kind heeft sociale steun ervaren doordat de groep een veilige en ondersteunende omgeving is; 2) Het kind kan gevoelens over (echt)scheiding herkennen, onder woorden brengen, bespreken, begrijpen en verwerken; 3) Het kind heeft (meer) inzicht in (echt)scheidingsgerelateerde thema's en heeft minder misvattingen en onrealistische gedachten over de (echt)scheiding; 4) Het kind heeft betere probleemoplossende vaardigheden, zodat het (beter) om kan gaan met gevoelens en sociale problemen; en 5) Het kind heeft een positievere perceptie van zichzelf en het gezin.

Aanpak

Stoere Schildpadden is gebaseerd op een module van het Children of Divorce Intervention Program (CODIP; Children's Institute, Rochester, VS). Er bestaan vier CODIP modules voor kleuters, voor kinderen van zes tot en met acht jaar, negen tot en met twaalf jaar, en voor twaalf tot en met veertien jaar. Hoewel de doelstellingen van deze CODIP modules min of meer hetzelfde zijn voor verschillende leeftijdsgroepen zijn de inhoud en de gebruikte interventietechnieken (zie ook Materiaal) naar leeftijd aangepast aan de capaciteiten van de kinderen. Stoere Schildpadden bestaat uit 12 wekelijkse groepsessies van 45 minuten en is in te delen in vier delen:

- 1) Groepsvorming en leren over gevoelens (sessies 1-3);
- 2) Veranderingen in het gezin (sessies 4-6);
- 3) Probleemoplossende vaardigheden ontwikkelen (sessies 7-9);
- 4) Versterken van zelfvertrouwen en ondersteuning behouden (sessies 10-12).

De interventie wordt gegeven door een gecertificeerd trainer en co-trainer. Dit zijn professionals die ervaring hebben met het geven van groepsinterventies aan kinderen.

Ouders worden betrokken bij de interventie door middel van een intakegesprek, nieuwsbrieven, werkbladen van de deelnemende kinderen, een facultatieve oudersessie en een eindgesprek.

Materiaal

Er is een gedetailleerde handleiding voor trainers. De trainers werken veel met een handpop, groepsschildpad 'Sam'. Naast poppenspel worden creatieve materialen en spelvormen gebruikt zoals voorleesboeken, spelletjes, kaartjes, werkbladen en tekeningen. Voor ouders zijn er drie nieuwsbrieven.

Onderbouwing

CODIP(-NL) modules zijn gericht op de beïnvloedbare determinanten van scheidingsgerelateerde problemen bij kinderen op het psychosociale vlak. De aan te pakken factoren zijn terug te zien in de subdoelen van de interventie welke de kernprincipes van de interventie vormen:

- . sociale steun
- . emoties ten aanzien van zichzelf (en het gezin)

- . schuldgevoelens
- . stijl van probleemoplossende vaardigheden en
- . zelfperceptie.

De werkwijze binnen Stoere Schildpadden sluit aan bij het ontwikkelingsniveau van deze leeftijdsgroep doordat rekening gehouden wordt met hun beperkte cognitieve en verbale vaardigheden. Gedragsveranderingstechnieken (volgens Michie, e.a., 2011) zijn het bieden van informatie over gevolgen van gedrag (algemeen en persoonlijk), doelen stellen, identificeren van barrières/problemen oplossen, stapsgewijze taken, prompte evaluatie van gedragsdoelen, prompte beloning van inspanningen richting en succes in gedrag, informatie over en voordoen van hoe je iets kunt doen, oefenen, plannen van sociale steun, oefenen in communicatievaardigheden.

Onderzoek

In Nederland is veranderingsonderzoek uitgevoerd in een pilot bij 4 interventiegroepen met totaal 17 deelnemende kinderen (Klein Velderman, Cloostermans, & Pannebakker, 2014a). Proceसेvaluatie binnen dit onderzoek liet zien dat Stoere Schildpadden volgens groepsleiders en ouders op een succesvolle manier geïmplementeerd kan worden. De effectevaluatie onder groepsleiders, leerkrachten en ouders toonde ook een positief beeld; er werden bescheiden maar veelbelovende verschillen tussen voor- en nameting gevonden in functioneren van de kinderen (statistisch significante toename op basis van trainerrapportage, $d = 0,68$) en psychosociale problemen (statistisch significante afname op basis van leerkrachtrapportage, $d = 0,67$).

In een effectonderzoek naar de kindergarten en 1st grade module voor kinderen van 5 en 6 jaar van CODIP in Amerika rapporteerden leerkrachten verbeteringen in sociale competenties en afname van problematiek (angstig, verlegen gedrag). Ook ouders, trainers en kinderen rapporteerden vooruitgang na deelname (frustratietolerantie, assertiviteit en sociaal gedrag naar peers; Pedro-Carroll & Alpert-Gillis, 1997). De positieve effecten van CODIP voor deze leeftijdsgroep werden ook tijdens een follow-up meting na twee jaar gevonden (Pedro-Carroll, Sutton, & Wyman, 1999). Verder blijkt uit Amerikaans onderzoek dat CODIP voor verschillende leeftijdsgroepen effectief is in het verminderen of voorkomen van angst en aanpassingsproblemen, het verbeteren van sociale competenties, taakoriëntatie, probleemoplossende vaardigheden, gevoelens over hun familie en zichzelf, en sociale steun (Alpert-Gillis, Pedro-Carroll & Cowen, 1989; Pedro-Carroll, Alpert-Gillis & Cowen, 1992; Pedro-Carroll & Alpert-Gillis, 1997; Pedro-Carroll & Cowen, 1985; Pedro-Carroll e.a., 1986).

Erkenning

Erkend door

Deelcommissie jeugdzorg en psychosociale/pedagogische preventie d.d 11-12-2015

Oordeel: Goed onderbouwd

Toelichting:

De aanpak van Stoere schildpadden is goed uitgewerkt en bevat leuke werkvormen die goed aansluiten bij de doelgroep. De kwaliteitsbewaking is helder beschreven.

De referentie naar dit document is:

Mariska Klein Velderman, Leanthe van Harten, Fieke Pannebakker

(28-07-2015). Databank effectieve jeugdinterventies: beschrijving 'Stoere Schildpadden'. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.

Gedownload van www.nji.nl/jeugdinterventies

1. Probleemomschrijving

1.1 Probleem

Kinderen kunnen negatieve consequenties ervaren van de scheiding van hun ouders (Amato & James, 2010). Onderzoek toont namelijk consistent aan dat deze kinderen gemiddeld genomen meer problemen hebben op verschillende gebieden van het functioneren. Het betreft gemiddeld minder goed presteren op school, meer gedragsproblemen, minder hoog scoren op psychologisch en emotioneel welbevinden, minder zelfvertrouwen hebben en meer problemen met sociale relaties dan kinderen die opgroeien in intacte gezinnen (o.a. Amato & James, 2010). Kinderen willen niet dat hun ouders scheiden, ze hebben er geen controle over en vaak komt een scheiding voor kinderen onverwachts (Herbert, 2002; Hodges, 1991; La Greca, 1991). Bovendien volgt een scheiding vaak na een periode van ruzie en conflicten tussen ouders, wat dikwijls leidt tot minder contact met de kinderen en minder emotionele steun van een of beide ouders. In sommige gevallen moet een kind verhuizen of van school veranderen.

Kinderen van gescheiden ouders van de leeftijdsgroep 4 tot en met 6 jaar reageren vaak met angst, verbijstering, verdriet en schuldgevoel op de veranderingen die het uiteenvallen van het gezin veroorzaakt (Pedro-Carroll, 2010). Misvattingen over de reden voor de scheiding en de wens van een verzoening tussen de ouders komen veel voor. Regressie in gedrag is ook een veel voorkomende reactie in deze leeftijdsgroep. Overweldigd door hun angst, vervallen sommige kinderen in gedrag waarvoor ze eigenlijk al te groot zijn, zoals duimen, babypraat of verlatingsangst.

1.2 Spreiding

In 2011 waren er ruim 32.000 echtscheidingen, waarbij meer dan 33.000 thuiswonende kinderen betrokken waren (CBS, 2013). Als officieuze scheidingen worden meegerekend zijn er jaarlijks naar schatting 70.000 thuiswonende kinderen betrokken bij de (echt)scheiding van hun ouders (Spruijt & Kormos, 2014). 26% van deze kinderen is ten tijde van de scheiding tussen vijf en negen jaar oud (CBS, 2008, genoemd in Spruijt & Kormos, 2014). Ter vergelijking, 15% van de kinderen is jonger dan vijf jaar en 59% is tien jaar of ouder. Exacte cijfers zijn niet bekend, maar scheiding is voor alle kinderen moeilijk. Volgens Spruijt en Kormos (2014) hebben scheidingskinderen ongeveer tweemaal zoveel problemen als kinderen uit intacte gezinnen. Zij stellen dat de situatie voor de meeste kinderen na enige tijd weer beter wordt, maar dat een flinke minderheid problemen houdt.

1.3 Gevolgen

Onderzoek toont consistent aan dat kinderen van gescheiden ouders gemiddeld meer problemen hebben op verschillende gebieden van het functioneren. De scheiding van hun ouders hangt samen met een verhoogde kans op emotionele en gedragsproblemen, een vermindering van het academisch functioneren, een lagere zelfwaardering, en minder stabiliteit in relaties (bv. Amato & James, 2010). Daarnaast kunnen kinderen na scheiding problemen ervaren rondom loyaliteit, zorg en verantwoordelijkheid naar ouders toe, als ook gevoelens van schuld of boosheid (bv. Laumann-Billings & Emery, 2000).

Uit een longitudinale studie in de Verenigde Staten bleek dat (echt)scheiding van ouders voor kinderen jonger dan 6 jaar een groter risico op sociale en emotionele problemen met zich meebrengt dan voor oudere kinderen (Zill, Morrison & Coiro, 1993). Hoewel het moeilijk is om helemaal eenduidige conclusies te trekken over de risico's gerelateerd aan de leeftijd van het kind ten tijde van een scheiding, lijken jongere kinderen een groter nadeel te ondervinden vanwege hun beperkte cognitieve en verbale vaardigheden en vanwege hun afhankelijkheid van ouders voor structuur en stabiliteit. De leeftijd waarop (echt)scheiding van ouders plaatsvindt, bepaalt de emotionele reacties en capaciteiten om zich aan te passen aan de veranderingen in het gezin. Dit is van invloed op het cognitieve begrip van de scheiding, op hoe veranderingen in het gezin worden gezien, coping vaardigheden en de afhankelijkheid van ouders en leeftijdsgenoten (Pedro-Carroll, 2010).

Uit onderzoek blijkt verder dat het risico op emotionele en gedragsproblemen hoger is voor kinderen die recent een scheiding meemaakten dan voor kinderen die in een minder recent verleden een scheiding meemaakten (Harland, Reijneveld, Brugman, Verloove-Vanhorick, & Verhulst, 2002). Hoewel het met de meeste kinderen van gescheiden ouders op lange termijn redelijk goed gaat, kunnen de individuele en maatschappelijke kosten van een kleine groep met problemen hoog oplopen. Onderzoek toont aan dat een scheiding ook op volwassen leeftijd nog tot problemen kan leiden, zoals hogere afwezigheid van school, vroegtijdig schoolverlaten en ziekteverzuim; psychologische problemen, depressie, vaker roken en overmatig alcoholgebruik, jonger trouwen, ouderschap als tiener en buitenechtelijke kinderen; problematische relaties en (echt)scheiding in eigen relaties (e.g. McLanahan & Bumpass, 1988; Van der Valk & Spruijt, 2004; Wauterickx, Gouwy, & Bracke, 2006). Ouderlijke scheiding vormt dus een aantoonbare risicofactor voor het ontwikkelen van problemen bij de kinderen, hetgeen niet alleen individueel leed, maar ook grote maatschappelijke, juridische en zorgkosten met zich meebrengt (bv. Emery, 2006).

2. Beschrijving interventie

2.1 Doelgroep

Uiteindelijke doelgroep

Deze preventieve groepsinterventie is bedoeld voor kinderen van vier tot en met zes jaar oud, waarvan de ouders gescheiden zijn. De ouders leefden eerder samen. Hieronder vallen zowel ouders die door echtscheiding uit elkaar zijn gegaan, als ouders die langdurig samenleefden zonder met elkaar getrouwd te zijn geweest. Het gaat om kinderen waarvoor ouders en/of andere betrokkenen de deelname relevant achten.

Intermediaire doelgroep

Hoewel Stoere Schildpadden voornamelijk gericht is op kinderen, worden ouders wel betrokken bij de interventie door middel van een intakegesprek, nieuwsbrieven, werkbladen van de deelnemende kinderen, een facultatieve oudersessie en een eindgesprek.

Selectie van doelgroepen

Er zijn een aantal criteria (indicatie en contra-indicatie) voor het selecteren van deelnemers aan Stoere Schildpadden, te weten:

Indicatiecriteria:

- Schriftelijke toestemming van gezaghebbende ouder(s).
- Voldoende niveau van aanpassingsgedrag, impulsbeheersing en leerbaarheid om goed deel te kunnen nemen aan de groep.
- Leeftijd van het kind is 4 tot en met 6 jaar*.
- Gescheiden ouders, waarbij de scheiding in de voorliggende drie jaar plaatsvond. In de praktijk is het vooral belangrijk dat voor het kind en/of het gezin de scheiding een actueel thema is.

Contra-indicatiecriteria:

- Geen toestemming van één of beide ouders.
- Ernstige gedragsproblemen (bijvoorbeeld sterk oppositioneel, agressief of destructief gedrag).
- Ernstige emotionele problemen (bijvoorbeeld sterk depressief of in zichzelf gekeerd gedrag).
- Kinderen die vanwege ernstige emotionele problemen of gedragsproblemen behandeling krijgen vanuit de Jeugdhulp of GGZ
- Kinderen met een (licht) verstandelijke beperking.

In de praktijk komt het neer op die kinderen met gescheiden ouders van wie ouders dan wel andere betrokkenen denken dat deelname relevant is. Kinderen voor wie de scheiding ogenschijnlijk geen vraag of zorg is, zullen over het algemeen niet deelnemen aan Stoere Schildpadden.

De interventie wordt in verschillende settings uitgevoerd, zoals op school, in een CJG, of een eigen praktijk (zie Locatie). De vorm waarin de werving voor de groepen plaatsvindt, hangt hiermee samen. Bij het uitvoeren op school is dit bijvoorbeeld via het schoolhoofd die een brief aan gescheiden ouders richt of een oproep plaatst in de schoolkrant. En bij uitvoeren in een CJG wordt bijvoorbeeld geworven door oproepjes in huis-aan-huis bladen, folders op locatie en contact met nulde- en eerstelijns zorgaanbieders in de regio die kunnen doorverwijzen. Of aan de indicatie- en contra-indicatiecriteria wordt voldaan bepaalt de trainer in het intakegesprek met de ouders.

De opleiding van de trainers (zie 4. Uitvoering) bestaat uit acht blokken, binnen één van deze blokken wordt dit thema in samenspraak met een ervaren trainer besproken. Ook tijdens de supervisie en bijscholing van trainers wordt hier (zo nodig) opnieuw bij stil gestaan.

Vechtscheidingen

Als een scheiding zeer conflictueus verloopt en de (ex-)partners langdurig lijnrecht tegenover elkaar staan, is sprake van een problematische scheiding of vechtscheiding. De gevolgen van een vechtscheiding zijn voor jeugdigen gemiddeld ernstiger dan bij minder conflictueus verlopende scheidingen (bv Amato & Sobolewski, 2001; Spruijt & Kormos, 2014; Sun, 2001, zie 3. Onderbouwing).

Stoere Schildpadden is een preventieve kindinterventie. Ouders zijn wel betrokken bij de interventie, maar Stoere Schildpadden heeft geen reductie van conflict of verbeteren van de omgang tussen ouders tot doel. Hiervoor zijn andere interventies beschikbaar en aan te bevelen (zie Richtlijn jeugdhulp en jeugdbescherming: Scheiding en problemen van jeugdigen).

Is een dergelijke moeizaam verlopende, conflictrijke scheiding per definitie een contra-indicatie voor deelname aan Stoere Schildpadden? Het antwoord is 'Nee'.

Alleen al de afwezigheid van een eenduidige concrete definitie maakt vechtscheiding op zichzelf als contra-indicatie niet passend. Alhoewel de term vechtscheiding inmiddels namelijk scherp op het netvlies van de politiek en deskundigen staat, is er geen eenduidige, concrete definitie voor. Is bijvoorbeeld alleen sprake van een vechtscheiding als de strijd een juridische strijd is, of gaat het op de eerste plaats om de mate van escalatie en conflict tussen de ouders? En wanneer spreken we dan over 'ernstig conflict'? Daarbij wordt er over gediscussieerd of de term vechtscheiding de juiste is of dat gesproken moet worden over een 'complexe scheiding' of 'problematische scheiding'.

Wel worden trainers er, gezien de complexiteit en het risico van vechtscheidingen, in de opleiding op gewezen om tijdens de selectie van deelnemende kinderen goed de bovengenoemde contra-indicaties in acht te nemen. Kan één van beide ouders niet instemmen met deelname, blijkt sprake te zijn van ernstige problematiek bij het kind (bijvoorbeeld oudervervreemding), of krijgt het kind behandeling? Dan zijn het deze criteria en niet zozeer de vechtscheiding die maken dat sprake is van een contra-indicatie.

Indien aan de selectiecriteria wordt voldaan, is het goed denkbaar dat ouders deelnemen aan bijvoorbeeld omgangsbegeleiding (zoals Ouderschap Blijft) terwijl hun kind(eren) met deze kindinterventie start(en) ten behoeve van het voorkomen of beperken van emotionele- en gedragsproblemen.

*Dappere Dino's is de Nederlandse CODIP module voor kinderen van zes tot en met acht jaar. Kinderen van zes jaar kunnen deelnemen aan de Stoere Schildpadden of de Dappere Dino's. Trainers laten keuze voor één van beide modules afhangen van ondermeer fit met de één of andere groep (bv. geslacht, leeftijd andere groepsleden, functioneren, vragen, etc.), praktische overwegingen (bv. start volgende groep, brusjes die ook deelnemen, etc.), en voorkeur van de ouders.

2.2 Doel

Hoofddoel

Het hoofddoel van Stoere Schildpadden is het voorkomen of beperken van emotionele- en gedragsproblemen bij kinderen van 4 tot en met 6 jaar na een (echt)scheiding van hun ouders.

Subdoelen

Er zijn vijf subdoelen:

- 1) Het kind heeft sociale steun ervaren doordat de groep een veilige en ondersteunende omgeving is;
- 2) Het kind kan gevoelens over (echt)scheiding herkennen, onder woorden brengen, bespreken, begrijpen en verwerken;
- 3) Het kind heeft (meer) inzicht in (echt)scheidingsgerelateerde thema's en heeft minder misvattingen en onrealistische gedachten over de (echt)scheiding;
- 4) Het kind heeft betere probleemoplossende vaardigheden, zodat het (beter) om kan gaan met gevoelens en sociale problemen; en
- 5) Het kind heeft een positievere perceptie van zichzelf en het gezin.

2.3 Aanpak

Opzet van de interventie

Stoere Schildpadden is gebaseerd op een leeftijdsspecifieke module van het Children of Divorce Intervention Program (CODIP; Children's Institute, Rochester, VS; zie Paragraaf 2.4 Buitenlandse interventie).

De interventie Stoere Schildpadden bestaat uit 12 wekelijkse groepsessies van 45 minuten (totaal 9 uur groepscontact) en is in te delen in vier delen:

- 1) Groepsvorming en leren over gevoelens (sessies 1-3);
- 2) Veranderingen in het gezin (sessies 4-6);
- 3) Probleemoplossende vaardigheden ontwikkelen (sessies 7-9);
- 4) Versterken van zelfvertrouwen en ondersteuning behouden (sessies 10-12).

De trainer werkt met een gestructureerde programmahandleiding. Hierin staan achtereenvolgend de doelen, werkwijze, materialen en activiteiten per sessie beschreven. In de interventie wordt veel gewerkt met handpop Sam. Ook wordt gebruik gemaakt van een andere handpop en van houten gezinsfiguurtjes. Naast poppenspel worden veel creatieve materialen en spelvormen gebruikt zoals voorleesboeken, spelletjes, kaartjes en tekeningen. Aan het eind van iedere sessie krijgen kinderen een werkblad mee uit het 'Ik kan een heleboel-boekje'. De werkbladen zijn gekoppeld aan de inhoud van de sessies.

Locatie en uitvoerders

Een Stoere Schildpadden-groep wordt uitgevoerd door een gecertificeerde trainer en een co-trainer die ervaring hebben met het geven van groepsinterventies aan kinderen. De inhoudelijke deskundigheid en verantwoordelijkheid voor de uitvoering ligt bij de gecertificeerde trainer; de co-trainer bewaakt het proces. De trainer en co-trainer maken vooraf afspraken over hun samenwerking. De groep kan uitgevoerd worden door twee gecertificeerde trainers of door een gecertificeerde trainer met een co-trainer. Deze co-trainer is bij voorkeur werkzaam op de locatie waar de training plaatsvindt (bijvoorbeeld op school) en heeft affiniteit met het begeleiden van kinderen in groepsverband (bijvoorbeeld een leerkracht).

De interventie wordt toegepast op scholen of in andere settings zoals de Centra voor Jeugd en Gezin (CJG), op locatie bij een Gemeentelijke Gezondheidsdienst (GGD), maatschappelijk werk, of in een eigen praktijk.

Inhoud van de interventie

De interventie bestaat uit vier delen:

Deel I: Groepsvorming en leren over gevoelens

In Sessie 1 wordt de groep neergezet als een veilige en ondersteunende plek. De kinderen horen wat het doel van de groep is: Stoere Schildpadden helpt je om (echt)scheiding beter te begrijpen en beter te leren omgaan met gevoelens en problemen die daarbij kunnen voorkomen. De samenhang van de groep wordt onder meer bevorderd door de groepsnaam (Stoere Schildpadden) en een groepsschildpad (schildpad-handpop) Sam te introduceren, wiens ouders eveneens gescheiden zijn. Ieder kind krijgt het eerste werkblad van een wekelijks terugkerend egodocument/werkboekje (het 'Ik kan een heleboel-boekje') mee naar huis om in te kleuren/vullen.

Sessies 2 en 3 zijn gericht op het herkennen van gevoelens, het ontwikkelen van een woordenschat met 'gevoelwoorden' en

het vertrouwd raken met het gegeven dat iedereen bepaalde gevoelens ervaart. Met behulp van plaatjes van gezichtsuitdrukkingen en een spelletje 'gevoelens grabbelen' wordt het inzicht in gevoelens bij de kinderen bevorderd. Ook leren de kinderen communicatieve vaardigheden; er wordt geoefend met het onder woorden brengen van gevoelens ('Ik voel me-boodschap').

Deel II: Veranderingen in het gezin

Sessie 4 gaat over het gezin. De boodschap is dat er allerlei soorten gezinnen en families zijn en dat elk gezin uniek en bijzonder is. Kinderen praten over hun gevoelens over hun gezin. In de oefening 'Bij mij thuis' kunnen de kinderen met behulp van houten gezinsfiguurtjes aangeven hoe het gezin waar zij uit voortkomen is samengesteld. Ze denken daarover na en praten erover in de groep. Deze oefening onderstreept dat elk gezin uniek en speciaal is.

In Sessie 5 wordt eerst het begrip (echt)scheiding geïntroduceerd, waarna het gesprek over (echt)scheiding verder op gang wordt gebracht door het lezen van het boekje 'De prinses die droomde van aardbeien' (Toet & van Pelt, 2012). De kinderen leren zich bewust te worden van gevoelens rondom de scheiding, hier uitdrukking aan te geven en deze te accepteren. Ook wordt aandacht besteed aan veelvoorkomende ideeën en misvattingen over (echt)scheiding.

In Sessie 6 wordt verder ingezoomd op de ervaringen van kinderen die leven in een gezin met gescheiden ouders. De kinderen krijgen communicatieve vaardigheden aangereikt tijdens een rollenspel. Daarbij is de boodschap dat volwassenen niet altijd een antwoord hebben of niet altijd met het antwoord komen dat leuk is, maar dat het voor de kinderen altijd goed is om een vraag te stellen over dingen die ze nodig hebben of die ze niet begrijpen.

Deel III: Probleemoplossende vaardigheden ontwikkelen

In Sessies 7 en 8 krijgen kinderen probleemoplossende vaardigheden aangereikt, waarmee zij 'minder prettige' gevoelens en problemen kunnen aanpakken. In Sessie 7 leren kinderen om bij een probleem stil te staan en over verschillende oplossingen na te denken. In Sessie 8 wordt poppenspel gebruikt om kinderen de stappen voor het oplossen van problemen (1. Wat is het probleem? 2. Oplossingen bedenken. 3. Gevolgen bedenken. 4. Oplossing kiezen.) te leren en ze te helpen deze vaardigheden toe te passen op hun persoonlijke problemen.

In Sessie 9 helpen trainers de kinderen om onderscheid te maken tussen problemen die ze wel en niet kunnen oplossen. Handpop Sam wordt ingezet om kinderen te laten inzien dat bepaalde problemen voor hen onoplosbaar zijn.

Deel IV: Eigenwaarde versterken en ondersteuning behouden

Sessie 10 is een herhalingsessie. Sleutelbegrippen en vaardigheden uit het programma worden benadrukt in het bordspel 'De stoere schildpadden'. Ook wordt het thema zelfvertrouwen behandeld. In deze sessie komt de afsluiting van het programma ter sprake; dit speelt ook een belangrijke rol in de volgende twee sessies.

In de elfde sessie wordt de nadruk gelegd op het bevorderen van de eigenwaarde van ieder kind. Hoewel het belang ervan gedurende het gehele programma aan de orde geweest is, worden de speciale en unieke kwaliteiten van ieder kind in deze sessie benadrukt (bijv. iemand zijn die goede oplossingen kan bedenken, of veel steun geeft). In het spel 'Jij kan een heleboel' benoemen de kinderen positieve eigenschappen van elkaar. Ook deze keer is de afsluiting van het programma een belangrijk onderwerp.

In Sessie 12 bespreken de kinderen hun ervaringen in de groep. De trainers benadrukken de speciale eigenschappen van de groep en van ieder groepslid. De groep bespreekt hoe de kinderen met elkaar en de trainers in contact kunnen blijven. Ook gaan de trainers samen met de kinderen na op welke andere mensen kinderen een beroep kunnen doen voor hulp, bijvoorbeeld ouders, leerkrachten, familieleden of vrienden. De kinderen krijgen een Stoere Schildpadden Diploma uitgereikt en de groep eindigt met een feestje.

Ouders van de kinderen worden ook betrokken bij de interventie. Aan het begin van de interventie worden de ouders uitgenodigd voor een intake waar zij informatie krijgen over de onderwerpen van de interventie en de reactie die de interventie bij de kinderen kan veroorzaken. Ook krijgen ouders informatie en advies over hun kinderen en de scheiding. Tijdens de interventie ontvangen zij nieuwsbrieven over thema's die in de groep aan bod komen en worden zij uitgenodigd voor een facultatieve oudersessie. Deze oudersessie heeft een informatief karakter. Ouders worden voorbereid op de opdrachten waar hun kinderen mee aan de slag gaan en krijgen tips over hoe ze hun kind kunnen ondersteunen tijdens en na afloop van de training. Daarnaast is ook het 'Ik kan een heleboel-boekje', met werkbladen voor de kinderen, een mogelijke manier om de brug te slaan tussen de interventie en de thuissituatie van het kind. Het kind maakt de voorkant zelf en de ouder en/of een andere volwassene ondersteunt bij het maken van de achterkant. Aan het einde van de interventie worden ouders uitgenodigd om de interventie samen met de trainer te evalueren.

2.4 Ontwikkelgeschiedenis

Betrokkenheid doelgroep

Ouders van de kinderen worden ook betrokken bij de interventie. Aan het begin van de interventie worden de ouders

uitgenodigd voor een intake waar zij informatie krijgen over de onderwerpen van de interventie en de reactie die de interventie bij de kinderen kan veroorzaken. Ook krijgen ouders informatie en advies over hun kinderen en de scheiding. Tijdens de interventie ontvangen zij nieuwsbrieven over thema's die in de groep aan bod komen en worden zij uitgenodigd voor een facultatieve oudersessie. Deze oudersessie heeft een informatief karakter. Ouders worden voorbereid op de opdrachten waar hun kinderen mee aan de slag gaan en krijgen tips over hoe ze hun kind kunnen ondersteunen tijdens en na afloop van de training. Daarnaast is ook het 'Ik kan een heleboel-boekje', met werkbladen voor de kinderen, een mogelijke manier om de brug te slaan tussen de interventie en de thuissituatie van het kind. Het kind maakt de voorkant zelf en de ouder en/of een andere volwassene ondersteunt bij het maken van de achterkant. Aan het einde van de interventie worden ouders uitgenodigd om de interventie samen met de trainer te evalueren.

2.5 Vergelijkbare interventies

3. Onderbouwing

3.1 Oorzaken

Een aantal factoren bepalen of scheidingsgerelateerde problemen zich wel of niet, of in mindere mate voordoen.

Beschermende factoren zijn bijvoorbeeld weinig conflicten tussen de ouders en een thuisouder (waar het kind het grootste deel van de tijd bij in huis woont) die goed functioneert (Amato, 2001; Furstenberg & Cherlin, 1991; Leon, 2003; Spruijt, 2007; Peer, 2007). Een hoog conflictniveau tussen de ouders komt de opvoeding daarentegen juist niet ten goede (Krishnakumar & Buehler, 2000) en is een risicofactor voor meer problemen (Amato & Sobolewski, 2001; Sun, 2001). Een andere risicofactor voor problemen bij kinderen is een verslechterde financiële situatie, hetgeen vaak voorkomt als het kind in een 'moedergezin' komt te wonen (Spruijt, 2007). Een aantal risico- en beschermende factoren gaan over het kind zelf en hoe het kind met de scheiding omgaat. Of kinderen problemen krijgen hangt bijvoorbeeld samen met de manier waarop de kinderen zelf conflicten oplossen (Dadds, Atkinson, Turner, Blums, & Lendich, 1999). Een vermijdende stijl van probleemoplossen kan tot zowel externaliserende als internaliserende problemen leiden (Sandler e.a., 1994). Een aanvallende oplossingsstijl kan leiden tot meer externaliserend probleemgedrag, terwijl het oplossen van een conflict door te discussiëren vaker leidt tot minder problemen.

Kinderen hebben ook meer kans op problemen als zij zichzelf de schuld geven van de conflicten tussen hun ouders (Dadds e.a., 1999). Kinderen die de conflicten tussen hun ouders bedreigend vinden kunnen meer problemen hebben dan kinderen die de conflicten niet als bedreigend zien (McDonald & Grych, 2006). Ook het hebben van weinig probleemoplossende vaardigheden, weinig sociale steun (Stolberg & Garrison, 1985) en verlatingsangst (Wolchik, Tein, Sandler, & Doyle, 2002) zijn risicofactoren voor het krijgen van problemen na de scheiding. Effectieve probleemoplossende vaardigheden (Sandler e.a., 1994), het hebben van positieve emoties en meer zelfregulatie (Lengua, Wolchik, Sandler, & West, 2000) zijn daarentegen beschermende factoren die bij kunnen dragen aan het voorkomen van problemen na de scheiding.

3.2 Aan te pakken factoren

Stoere Schildpadden (CODIP-NL 4-6 jaar) richt zich op de beïnvloedbare determinanten van scheidingsgerelateerde problemen bij kinderen op het psychosociale vlak:

- . sociale steun;
- . emoties ten aanzien van zichzelf en het gezin;
- . schuldgevoelens;
- . stijl van probleemoplossende vaardigheden;
- . zelfperceptie.

Aansluiting aan te pakken factoren bij interventie(sub)doelen

Bovengenoemde aan te pakken factoren zijn als volgt terug te zien in de subdoelen van de interventie welke de kernprincipes en werkzame factoren van de interventie vormen:

- . Sociale steun - Subdoel 1: Het kind heeft sociale steun ervaren doordat de groep een veilige en ondersteunende omgeving is;
- . Emoties ten aanzien van zichzelf en het gezin - Subdoel 2: Het kind kan gevoelens over (echt)scheiding herkennen, onder woorden brengen, bespreken, begrijpen en verwerken;
- . Schuldgevoelens - Subdoel 3: Het kind heeft (meer) inzicht in (echt)scheidingsgerelateerde thema's en heeft minder misvattingen en onrealistische gedachten over de (echt)scheiding;
- . Stijl van probleemoplossende vaardigheden - Subdoel 4: Het kind heeft betere probleemoplossende vaardigheden, zodat het (beter) om kan gaan met gevoelens en sociale problemen; en
- . Zelfperceptie - Subdoel 5: Het kind heeft een positievere perceptie van zichzelf en het gezin.

In gezamenlijkheid dragen ze bij aan het hoofddoel van Stoere Schildpadden, het voorkomen of beperken van emotionele- en

gedragsproblemen bij kinderen van 4 tot en met 6 jaar na een (echt)scheiding van hun ouders.

3.3 Verantwoording

Het gedachtegoed van CODIP is gebaseerd op een tweetal theorieën: de Ontwikkelingstheorie en het 'Balans-denken'.

CODIP en de Ontwikkelingstheorie

In de Ontwikkelingstheorie (Erikson, 1963) worden de reacties van het kind op een levensgebeurtenis geïnterpreteerd binnen de ontwikkelingstaken die het kind op grond van zijn leeftijd heeft. Zo is de mogelijke impact van (echt)scheiding verschillend per ontwikkelingsfase waarin het kind zich bevindt. Interventies die ontwikkeld zijn vanuit de ontwikkelingstheorie zijn afgestemd op de ontwikkelingsfase waarin het kind zich ten tijde van deelname aan de interventie bevindt.

Volgens Erikson (1963) doorloopt ieder kind acht hiërarchisch geordende, psychosociale ontwikkelingsfasen. Aanvullend op deze algemene ontwikkelingstaken formuleerden Wallerstein en collega's specifieke ontwikkelingstaken voor kinderen in een (echt)scheidings situatie (Wallerstein, 1983). Op de leeftijd van 2 tot 3 jaar is volgens Erikson de belangrijkste ontwikkelingstaak van het kind het verwerven van autonomie, hetgeen een gevoel van zelfcontrole geeft. Volgens Wallerstein e.a. kunnen scheidingsgerelateerde problemen in deze fase zijn: schaamte, twijfel en verlies van zelfvertrouwen. Op de leeftijd van 4 tot 5 jaar ontwikkelt het kind een besef van eigen verantwoordelijkheid, waardoor het nemen van initiatief aangewakkerd wordt. Scheidingsgerelateerde problemen in deze fase kunnen zijn: schuldgevoel, angst en gebrek aan initiatief. Op de leeftijd van 6 tot 12 jaar ontwikkelt het kind begrip en inzicht in hoe dingen werken en in elkaar zitten, waardoor het grip op de wereld krijgt en zich competent voelt. Scheidingsgerelateerde problemen in deze fase kunnen zijn: minderwaardigheidsgevoel en gevoel van incompetentie.

Wallerstein (1983) benoemde daarom zes (echt)scheidingsgerelateerde extra taken voor kinderen in de periode tussen de actuele scheiding van de ouders en zijn of haar jongvolwassenheid. De taken zijn hiërarchisch geordend in fasen met een variërende tijdsspanne.

Taak 1: Erkennen dat de breuk tussen de ouders een realiteit is en er een realistisch begrip voor aan de dag leggen (in plaats van: ontkennen, vluchten, vermijden, fantaseren).

Taak 2: Loskomen van het conflict dat tussen de ouders speelt en 'kind kunnen zijn' (in plaats van thuis blijven, gaan zorgen, zich schuldig voelen).

Taak 3: Het oplossen en compenseren van het gemis dat de (echt)scheiding oplevert (in plaats van in het gevoel van verlatenheid, gekwetstheid en machteloosheid blijven hangen).

Taak 4: Gevoelens van woede en schuld erkennen en neutraliseren.

Taak 5: Accepteren dat de scheiding blijvend is (in plaats van fantaseren dat er op een dag toch weer een hereniging zal plaatsvinden en de scheiding ongedaan gemaakt zal worden).

Taak 6: Realistische hoop koesteren betreffende het aangaan van relaties in de toekomst (als een zogenaamde 'tweede kans').

CODIP en het Balans-denken

Centraal bij het 'Balans-denken' staat het evenwicht tussen risicofactoren en beschermende factoren in relatie tot het ontwikkelen van problematiek (Bakker, 1997). Bakker (1997) stelt dat risicofactoren en beschermende factoren zowel gelegen zijn in het individu (inclusief de 'biologische opmaak'), het gezin, de leeftijdsgenoten, het onderwijs, de woonomgeving en de media. Het Balans-denken biedt de mogelijkheid tijdig aandacht te schenken aan factoren die een rol spelen in het ontstaan van problemen bij kinderen in (echt)scheidings situaties.

Dit Balans-denken is in Nederland uitgewerkt als 'het Competentiemodel' (Slot & Spanjaard, 1997). Dit model stelt dat kinderen competent zijn wanneer ze over voldoende vaardigheden beschikken om de (ontwikkelings-)taken waarmee zij in het dagelijks leven geconfronteerd worden op adequate wijze te kunnen vervullen.

Competentie is dus een balans tussen taken en vaardigheden. Taken worden actueel in bepaalde situaties en vaardigheden zijn de handelingen die men in deze situaties kan inzetten.

Competentie - de balans tussen taken en vaardigheden - wordt beïnvloed door risicofactoren en beschermende factoren. Risicofactoren zijn van negatieve invloed op het evenwicht tussen ontwikkelingstaken en vaardigheden terwijl beschermende factoren het evenwicht in een positieve richting beïnvloeden (Slot & Spanjaard, 1997). Een afzonderlijke risicofactor hoeft niet

te leiden tot psychosociale problemen van een kind. Vooral de opeenstapeling van risicofactoren (en onvoldoende tegenwicht van beschermende factoren) vergroot de kans op problemen bij het kind (Zeijl, Crone, Wiefferink, Keuzenkamp & Reijneveld, 2005).

CODIP gedachtegoed en de Stoere Schildpadden werkwijze

Het CODIP gedachtegoed wordt voor de doelgroep van Stoere Schildpadden (4 tot en met 6 jaar oud) als volgt verbonden aan een leeftijdsadequate werkwijze:

Subdoel 1: Het kind heeft sociale steun ervaren doordat de groep een veilige en ondersteunende omgeving is.

Uit onderzoek blijkt dat het vergroten van de sociale steun kan leiden tot minder problemen na de scheiding (Dubow & Tisak, 1989; Stolberg e.a., 1985). De interventie wordt uitgevoerd in een vertrouwde omgeving voor het kind. De trainers creëren voor de groep een veilige, ondersteunende en consistente omgeving waarin de kinderen contact hebben met anderen die hetzelfde hebben meegemaakt, maar zich soms in verschillende fasen na de scheiding bevinden. De trainer past hiervoor technieken toe die ondersteunend en empathisch zijn. Hij of zij gaat in op non-verbale reacties en impliciete boodschappen, vraagt zaken concreet en specifiek te maken en blijft bij het onderwerp. De trainer doseert daarnaast de balans van emotiegeladen en neutrale momenten. De trainer geeft zodanig leiding aan de groepsdynamische processen dat er een 'veilige groep' ontstaat waarin alle gevoelens worden geaccepteerd (Pedro-Carroll & Jones, 2005).

Groepsinterventies zijn het meest effectief voor kinderen die te maken krijgen met scheiding (Guldner & O'Connor, 1991; Hoag & Burlingame, 1998; Kalter & Schreier, 1993; Pedro-Carroll, 2005): Contact met leeftijdsgenoten die ongeveer hetzelfde hebben meegemaakt helpt de deelnemers om het gevoel van isolatie en eenzaamheid te verminderen en een gevoel van kameraadschap en vertrouwen te bevorderen (Ad Taak 3 van Wallerstein, 1983; Pedro-Carroll & Alpert-Gilles, 1997a). Om de veilige omgeving verder te bewerkstelligen vinden bijeenkomsten altijd in ruimtes met voldoende privacy plaats.

Uit het haalbaarheidsonderzoek van Klein Velderman e.a. (2011) naar Dappere Dino's bleek dat 70% van de kinderen zich na de interventie minder eenzaam voelde en 80% van de kinderen gaf aan nieuwe vriendjes te hebben gemaakt. Hetzelfde wordt teruggehoord in evaluatiegesprekken met ouders van kinderen die deelnamen aan Stoere Schildpadden. Ter illustratie een uitspraak van een vader tijdens de evaluatie: "Mijn dochter vond het fijn bij jullie. Altijd een grote glimlach en ze wilde nooit weg. Ze had het erg naar haar zin.

Subdoel 2 en 3: Het kind kan emoties en gevoelens herkennen en verwerken, heeft (meer) inzicht in de scheiding en heeft minder misvattingen en onrealistische gedachten over de scheiding.

Misconcepties over de scheiding komen bij kinderen veel voor (bv. Pedro-Carroll, 2010). Jonge kinderen kunnen bijvoorbeeld denken dat zij zelf schuld hebben aan de scheiding. Ze hebben 's avonds hun ouders bijvoorbeeld met elkaar ruzie horen maken, waarbij hun naam werd genoemd. Als zij liever waren geweest, waren hun ouders misschien nu nog samen. Het bespreekbaar maken van deze gevoelens en het verminderen van misvattingen en onrealistische gedachten is dan ook een belangrijke doelstelling van Stoere Schildpadden (zie Taak 1 en 5 van Wallerstein, 1983).

Uit onderzoek blijkt dat een interventie waarin gewerkt wordt aan het herkennen en verwerken van gevoelens (Zie Taak 4 van Wallerstein, 1983) en het creëren van inzicht in de scheiding bij kinderen in de basisschoolleeftijd effectief is in het voorkomen van problemen na de scheiding (Wolchik e. a., 2000). Hier wordt ook in Stoere Schildpadden aan gewerkt met technieken die overeenkomstig zijn met psycho-educatie en cognitieve herstructurering uit de cognitieve gedragstherapie, bijvoorbeeld door het bespreken van gezichten met verschillende emoties (Foolen & Elling, 2010). Cognitieve herstructurering wil zeggen dat disfunctionele gedachten getoetst worden en helpende gedachten worden geformuleerd en eigen gemaakt. Kinderen kunnen al vanaf 4 jaar oud begrijpen dat je verkeerde overtuigingen kunt hebben (Grave & Blissett, 2004). Voor het werken met cognitief gedragstherapeutische technieken, is het een basisvoorwaarde dat de cliënten (in dit geval 'deelnemers') in staat zijn om hun gedachten onder woorden te brengen en daarop te reflecteren (Elling, 2008; Grave & Blissett, 2004); iets wat uitgebreid aandacht krijgt in Stoere Schildpadden. Grave en Blissett (2004) concluderen dat cognitieve gedragstherapie onder bepaalde voorwaarden geschikt kan zijn voor kinderen vanaf 4 jaar oud. Zij concluderen dat vragen en opgaven hiertoe eenvoudig en helder moeten worden geformuleerd en zich af dienen te spelen in een voor de kinderen herkenbare en overzichtelijke wereld. Stoere Schildpadden is hier op afgestemd door opdrachten heel eenvoudig te houden en heel concreet aan te sluiten bij de wereld van de kinderen. Dit gebeurt bovendien heel stapsgewijs (Michie e.a., 2004: 'Set graded tasks'). De manier waarop probleemoplossen wordt geleerd is hier een voorbeeld van (zie onderstaand ad Subdoel 4).

In de Stoere Schildpadden wordt onderscheid gemaakt tussen problemen die kinderen wel en niet op kunnen lossen. Een (echt)scheiding wordt beschreven als een probleem van volwassenen: dit is iets waar 'grote mensen' voor kiezen, en stappen in nemen, waar kinderen niets aan kunnen doen. Maar kinderen kunnen hier wel allerlei gevoelens bij hebben. Het kan helpen daar over te praten.

Uitspraken van ouders van deelnemers aan Stoere Schildpadden (persoonlijke communicatie Stoere Schildpadden trainer, februari 2015):

. Moeder tijdens evaluatie: "Mijn dochter heeft minder huilbuien, ze lijkt het nu allemaal beter te begrijpen."

. Ouders tijdens de evaluatie: "Onze dochter zegt als zij iets heeft gedaan wat eigenlijk niet mag en een standje krijgt: 'ik mag ook boos zijn, want alle gevoelens zijn goed.'" Moeder stapt hier dan op in door met behulp van de strip te kijken wat zij allemaal zou kunnen doen.

. Tijdens evaluatie met een vader: "Wat heeft uw dochter geleerd tijdens de StS?" "Zij is meer verbaal geworden in de omgang met anderen. Ze zegt bijvoorbeeld: 'Papa ik vind het fijn dat.' En wat zij zegt is echt. Ik merk wel dat zij een voorsprong heeft op haar leeftijdgenoten."

Subdoel 4: Het kind heeft betere probleemoplossende vaardigheden (Zie ook Taak 2 van Wallerstein, 1983).

Werken aan betere probleemoplossende vaardigheden wordt in meerdere interventies gebruikt om problemen na scheiding te voorkomen en bleek daartoe effectief (Sandler e.a., 1994; Sandler, Tein, Mehta, Wolchik, & Ayers, 2000; Wolchik e.a., 2000; zie ook Malouff, Thorsteinsson, & Schutte, 2007). In plaats van de kinderen voor te kauwen wát zij moeten denken, leren zij bij Stoere Schildpadden hóe ze kunnen denken wanneer ze een probleem ervaren. Naarmate kinderen leren denken in termen van alternatieve oplossingen en de gevolgen van hun gedrag leren voorzien, zijn zij beter in staat dagelijkse problemen het hoofd te bieden. In Stoere Schildpadden wordt hier bijvoorbeeld aan gewerkt door te oefenen met de verschillende stappen van probleemoplossen met behulp van de strip 'Problemen oplossen' die in een aantal sessies terugkomt. Deze technieken komen in grote mate overeen met basisoefeningen uit de cognitieve gedragstherapie zoals probleemoplossend denken, zelfinstructietrainingen en de hardop nadenken methode zoals beschreven in Foolen & Elling (2010). Met behulp van het trainen van de probleemoplossende vaardigheden wordt getracht het gebruik van een vermijdende of aanvallende stijl van probleemoplossen te verminderen.

Het aanleren van de probleemoplossende vaardigheden gebeurt heel stapsgewijs (zie onderstaand Michie e.a., 2011; 'Stapsgewijze taken'). Eerst worden de begrippen 'probleem' en 'oplossing' geïntroduceerd. Trainer: "Vandaag gaan we verder praten over wat je kunt doen om je beter te voelen als je een probleem hebt. Maar eerst moeten we nadenken over wat een 'probleem' is. Iedereen heeft wel eens een probleem. Kunnen jullie mij vertellen over problemen die kinderen kunnen hebben." Sam: "Gisteren ben ik speelgoed kwijtgeraakt dat van mijn vriend was. Dat was echt een groot probleem!" Trainer: "Juist, dat is een goed voorbeeld. Kan iemand een ander probleem bedenken?" Een samenvatting door Sam iets later in de sessie: Sam: "Een probleem is een vervelende of moeilijke situatie. Je kan dan niet doen wat je graag wilt en je krijgt daar een naar gevoel van. En als je iets kunt doen om weer een fijn gevoel te krijgen, dan noemen we dit: de oplossing!" Dan wordt het verband tussen problemen, oplossingen en gevoelens verduidelijkt. Er wordt vervolgens gebruikgemaakt van de met de 'Problemen oplossen strip'. Deze bestaat uit 4 stappen. In Stap 3 ('Wat zou er dan kunnen gebeuren?') proberen de kinderen te bedenken wat er zou kunnen gebeuren als ze het probleem (Stap 1 'Wat is het probleem? Wat voel ik daarbij?') proberen op te lossen zoals ze bedacht hadden (Stap 2 'Wat zou ik allemaal kunnen doen?'). Bij de Stoere Schildpadden zijn er A4 posters van de stappen; die in vier hoeken in de ruimte worden gelegd (ledere hoek staat voor één van de stappen in de strip). De kinderen lopen bij de introductie van de strip door de ruimte; van stap naar stap. De eerste keer staat een probleem afgebeeld op een pictogram centraal: "Jimmy zit voor het raam. Hij wil graag buitenspelen, alleen het regent buiten. Jimmy heeft dus een probleem. Laten we eens kijken of we hem kunnen helpen dit op te lossen. In de strip staat dat we eerst rustig na moeten denken. Oké, is iedereen klaar om na te denken?" (Sam reageert).

Met betrekking tot Stap 2 wordt het denken in termen van alternatieve oplossingen geïntroduceerd. Daarbij wordt nagedacht over meerdere oplossingen voor een probleem zonder daar een oordeel aan te verbinden. Er mogen ook 'slechte' oplossingen tussen zitten, zulke antwoorden gaan deel uit maken van een voorraad oplossingen die gebruikt gaat worden bij het kiezen van de beste oplossing in de volgende oefeningen/bijeenkomsten. Een 'stoplichtspel' wordt gebruikt om na te denken over wat een goede (groen) en wat een minder goede (rood) oplossing is (Stap 3). Met poppenspel wordt het oplossen van problemen geoefend, alvorens in een volgende sessie het idee wordt geïntroduceerd dat sommige problemen niet opgelost kunnen worden. Ook daar volgt oefening met poppenspel. Nu pas komt ook de scheiding als onderwerp van een probleem meer in beeld.

Subdoel 5: Het kind heeft een positievere perceptie van zichzelf en het gezin.

Een positieve perceptie van het kind zelf en het gezin bevorderen, wordt in meerdere interventies gebruikt om problemen te voorkomen en is gemiddeld genomen effectief (O'Mara, Marsh, Craven, & Debus, 2006). Deelnemende kinderen in Stoere Schildpadden gaan bijvoorbeeld aan de slag met het 'Ik kan een heleboel- boekje' (een soort egodocument dat bestaat uit losse werkbladen). In dit boekje worden kinderen gemotiveerd om nadrukkelijk stil te staan bij positieve eigenschappen van zichzelf. Ook krijgen ze reactie van de ouder(s)/volwassene(n) met wie ze er aan doorwerken thuis over sterke punten van zichzelf, bijvoorbeeld dat het kind goed kan luisteren. Bij de oefening 'Jij kan een heleboel' in Sessie 11 benoemen deelnemende kinderen sterke punten van elkaar. Hierdoor krijgt het kind een meer positieve perceptie van zichzelf. Door

samen verschillende spelletjes te doen en daarin gesteund te worden, uiten de kinderen hun gevoelens makkelijker en kan hier ook makkelijker door de trainer op ingespeeld worden en kunnen misverstanden bespreekbaar worden. Spel wordt hier gezien als een belangrijk communicatiemiddel omdat in een spel een kind kan ontladen en zijn/haar gevoelens kan uiten over belangrijke gebeurtenissen (bv. Pedro-Carroll & Jones, 2005).

Gedragsveranderingstechnieken

Michie en collega's (Michie, Ashford, Sniehotta, Dombrowski, Bishop & French, 2011) ontwikkelden een taxonomie van technieken die behulpzaam kunnen zijn bij het veranderen van gedrag. Gedragsveranderingstechnieken (volgens Michie, e.a., 2011) die toegepast worden in de Stoere Schildpadden, zijn het bieden van informatie over gevolgen van gedrag (algemeen en persoonlijk), doelen stellen, identificeren van barrieres / problemen oplossen, stapsgewijze taken, prompte evaluatie van gedragsdoelen, prompte beloning van inspanningen richting en succes in gedrag, informatie over en voordoen van hoe je iets kunt doen, oefenen, plannen van sociale steun, oefenen in communicatievaardigheden.

Zie de bijlage voor het schema gedragsveranderingstechnieken.

De rol van ouders

Haine en collega's (2003) gaven een overzicht van het op dat moment beschikbare effectonderzoek naar interventies gericht op preventieve ondersteuning van kinderen en gezinnen in scheidingssituaties. In hun overzichtsartikel kwamen interventies met uitsluitend een kind- of oudercomponent aan bod, als ook interventies die beide componenten combineerden. Onderzoek toonde aan dat het combineren van een kind- en oudercomponent niet tot toegevoegde effecten leidt in vergelijking tot uitsluitend een kindcomponent (Haine e.a., 2003). Het is daarom aan te bevelen ondersteuningsprogramma's te richten op kinderen van gescheiden ouders, óf de ouders. Stoere Schildpadden is primair op kinderen gericht. De ouders worden wel bij de interventie betrokken (zie Intermediaire doelgroep, Paragraaf 2.1).

Wij ondersteunen daarnaast het bieden van op-maat ondersteuning aan ouders in scheidingssituaties met daartoe geëigende interventies, met name als sprake is van een meer problematisch verlopende scheiding. Onderzoek duidt namelijk op verschillende risicofactoren voor het ontstaan van problematiek bij kinderen van gescheiden ouders. Risicofactoren voor scheidingskinderen zijn ondermeer ernstige conflicten, een slechte band met de inwonende ouder, financiële problemen, het aantal bijkomende veranderingen (bv. verhuizing), en een slechte band met de uitwonende ouder en met de stiefouder. Met name de eerstgenoemde factor 'conflict' blijkt een belangrijke determinant voor het ontstaan van problematiek (bijvoorbeeld Spruijt & Kormos, 2014). Juist daarom is het van belang een conflictueuze, problematisch verlopende scheiding zoveel mogelijk te voorkomen en in geval van een zogenaamde vechtscheiding kind en gezin prompt passende begeleiding te bieden en zo spoedig mogelijk te de-escaleren en normaliseren. Dit sluit aan bij het advies van de Kinderombudsman in het rapport "Vechtende ouders, het kind in de knel". Daarin wordt opgeroepen om jeugdigen van ouders met scheidingsproblematiek eerder te signaleren en de hulpverlening voor ouders in complexe echtscheidingsituaties beter vorm te geven (Baracs & Vreeburg-van der Laan, 2014).

3.4 Werkzame elementen

. Sociale steun (zie Verantwoording).

o Vorm: groep voor steun bij scheiding

o Plannen van sociale steun (Michie e.a., 2011)

o Lotgenotencontact

. Passend bij ontwikkelingsniveau kinderen (zie Probleem en Gevolgen).

. Aandacht voor herkennen en uiten van emoties en het verminderen van onrealistische gedachten (zie Verantwoording).

o Met technieken die overeenkomstig zijn met psycho-educatie en cognitieve herstructurering uit de cognitieve gedragstherapie, bijvoorbeeld door het bespreken van gezichten met verschillende emoties

. Stapsgewijs aanleren probleemoplossende vaardigheden (zie Verantwoording).

o Kinderen leren denken in termen van alternatieve oplossingen en leren de gevolgen van hun gedrag voorzien

o Middels poppenspel en de problemen oplossen-strip

o Bieden van informatie over gevolgen van gedrag, doelen stellen, identificeren van barrieres / problemen oplossen,

stapsgewijze taken, prompte evaluatie van gedragsdoelen, informatie over en voordoen van hoe je iets kunt doen, oefenen in communicatievaardigheden (Michie e.a., 2011)

o De gebruikte technieken komen in grote mate overeen met basisoefeningen uit de cognitieve gedragstherapie zoals probleemoplossend denken, zelfinstructietrainingen en de hardop nadenken methode zoals beschreven in Foolen & Elling (2010)

- . Het versterken van een positieve zelfperceptie (zie Verantwoording).
- o Middels spel
- o Prompte beloning van inspanningen richting en succes in gedrag (Michie e.a., 2011).

4. Uitvoering

4.1 Materialen

Trainers kunnen voor de opleiding een set materialen aanschaffen. Op de website www.stoereschildpadden.nl is meer informatie te vinden over Stoere Schildpadden voor ouders, verwijzers en trainers.

Uitvoering

- Gedetailleerde handleiding voor trainers inclusief kopieerbladen;
- Handpoppen Sam (schildpad) en Rex (dinosaurus);
- Werkbladen 'Ik kan een heleboel-boekje';
- Poster 'Gezichten met gevoelens';
- Pictogrammen van het 'Ik voel me-spel';
- Houten gezinsfiguurtjes;
- Voorleesboekje 'De prinses die droomde van aardbeien' (Toet & van Pelt, 2012);
- Het Stoere Schildpadfiguur Groot en Klein (Vraag de Schildpad-spel);
- Strip 'Problemen oplossen';
- Stappen-kaartjes van de Strip 'Problemen Oplossen';
- Stoplicht-kaartjes;
- Het bordspel 'De stoere schildpadden';
- Week-e-mails voor ouders;
- Nieuwsbrieven voor ouders (bij aanvang, na sessie 5 en na afloop).

Werving

- Factsheet Stoere Schildpadden (TNO, 2014);
- www.stoereschildpadden.nl;
- Toestemmingsverklaring ouders.

Evaluatie

- Vragenlijsten (voor- en nameting, voor ouders en trainers);
- Registratieboekje voor trainers (na afloop van elke sessie in te vullen);
- TNO rapport over het pilotonderzoek (Klein Velderman e.a., 2014a).

4.2 Type organisatie

- . School Maatschappelijk Werk
- . Gemeentelijke Gezondheidsdienst (GGD)
- . School (intern begeleiders)
- . Centrum voor Jeugd en Gezin (CJG)
- . Praktijken voor (kinder)psychologie, of van (ortho)pedagogen, preventiemedewerkers, SOVA-trainers, creatief therapeuten, etc.

4.3 Opleidingen en competenties

Een Stoere Schildpadden-trainer;

- 1) heeft aangetoond ten minste een HBO-opleiding afgerond;
- 2) heeft een achtergrond in de pedagogiek, psychologie, maatschappelijk werk of een vergelijkbaar veld;
- 3) heeft kennis van de ontwikkeling van kinderen;
- 4) heeft aantoonbare ervaring met het begeleiden van groepsinterventies (bv. KIES- of SOVA-groepen) voor kinderen (leeftijd 4-16).
- 5) beschikt over een breed scala aan trainersvaardigheden om een veilige sfeer in de groep te creëren en kinderen op speelse wijze probleemoplossende vaardigheden aan te leren.
- 6) is in staat de geprotocolleerde methodiek uit te voeren en maatwerk te leveren, bijvoorbeeld door langer stil te staan bij een oefening, waar de samenstelling van de groep dit vraagt.

De opleiding tot Stoere Schildpadden trainer bouwt voort op de basisopleiding tot Dappere Dino's trainer (theoretische basisprincipes achter het programma en het gebruik van poppenspel, de specifieke leeftijdsgroep, oefening met de uitvoering

van het programma en poppenspel, praktische zaken en ouderbetrokkenheid). De Stoere Schildpadden opleiding bestaat uit twee keer een halve dag en wordt uitgevoerd door een pedagoog (academisch geschoold; onderwijservaring; betrokken bij onderzoek naar en de ontwikkeling van Stoere Schildpadden en Dappere Dino's) en een schoolmaatschappelijk werker (gespecialiseerd in rouwverwerking bij kinderen; betrokken bij de ontwikkeling van Stoere Schildpadden; ervaren in de uitvoering van Stoere Schildpadden en Dappere Dino's).

De eerste halve dag vormt de basisopleiding waarmee de trainer een startkwalificatie krijgt. Dit dagdeel bestaat uit 5 blokken. In deze blokken worden de theoretische basisprincipes achter Stoere Schildpadden besproken, is er aandacht voor de specifieke leeftijdsgroep 4 tot en met 6 jaar, wordt er geoefend met de uitvoering van het programma en met handpop Sam. Ook is er een blok betreffende praktische zaken. Trainers krijgen in de opleiding informatie over ouderbetrokkenheid en worden gewezen op de mogelijkheden (en noodzaak) om waar nodig door te verwijzen naar specifieke ouderprogramma's. Met de startkwalificatie kan een trainer een eerste Stoere Schildpadden groep beginnen.

Tijdens de uitvoering van de eerste groep heeft elke trainer recht op eenmalige telefonische intervisie (30 minuten). Tijdens de intervisie is aandacht voor het leertraject en de leerdoelen van de trainer. Waar loopt de trainer tegenaan, hoe gaat de trainer om met lastige situaties?

Tijdens de terugkomochtend wordt van iedere deelnemer een korte DVD-opname besproken met de mede-cursisten. Indien deze beoordeling positief wordt beoordeeld, ontvangt men per post een trainerscertificaat. De terugkomochtend is verder bedoeld voor het uitwisselen van ervaringen.

4.4 Kwaliteitsbewaking

Om de kwaliteit van de Stoere Schildpadden training te waarborgen houden trainers van iedere sessie een logboek bij. Hierin registreren zij welke werkwijzen zijn uitgevoerd. Daar waar is afgeweken van de instructie wordt gevraagd waarom. De logboeken dienen als methode om trouwe uitvoering van het programma te kunnen controleren. Voor het verder monitoren van het programma wordt standaard voorafgaand aan en na afloop van Stoere Schildpadden door ouders en trainers een vragenlijst ingevuld met betrekking tot het functioneren van de kinderen.

Om het trainerscertificaat te behouden en om hun kennis en ervaring op peil te houden dient iedere trainer om het jaar een dagdeel bijscholing bij te wonen, waarin wederom een DVD opname wordt besproken.

4.5 Randvoorwaarden

Ouders blijken het prettig te vinden als de interventie op school (onder schooltijd) kan worden uitgevoerd. Belangrijk is dan om te zorgen voor draagvlak bij het schoolbestuur en betrokken leerkrachten.

Randvoorwaarden voor uitvoering zijn:

- Aantal kinderen: tot 6 per groep.
- Trainer + co-trainer.
- Ruimte met stoelen en tafel.
- Bereikbaarheid locatie voor deelnemers.
- Laagdrempelig voor kinderen in de leeftijd van 4 tot en met 6 jaar (bijvoorbeeld op school).
- De trainer is op basis van de opleiding gecertificeerd.

4.6 Implementatie

Stoere Schildpadden wordt gegeven door een gecertificeerde trainer en een co-trainer. Zij maken bij de implementatie gebruik van een programmahandleiding.

4.7 Kosten

De geschatte tijdsinvestering voor het geven van een Stoere Schildpadden training aan een groep kinderen is 42 uur (inclusief voorbereiding, logboek, oudersessie, intake en afsluiting, maar exclusief reistijd). De co-trainer is doorgaans alleen betrokken bij de sessies (en eventueel ouderavond), wat neerkomt op zo'n 14 uur. Opleiden van een trainer kost 9 uur (anderhalve opleidingsdag en telefonische coaching). De opleiding kost €535 (excl. BTW) per persoon.

De handleiding voor trainers kost €80 per stuk.

De programmamaterialen (met onder andere speelkaartjes bordspel, voorleesboek, posters en pictogrammen) kosten in totaal €45.

De kosten van deelname aan een Stoere Schildpadden-groep zijn afhankelijk van de financiering. Als de gemeente financiert is het in de meeste gevallen kosteloos voor ouders. Als Stoere Schildpadden wordt aangeboden in een zelfstandige praktijk, kunnen er wel kosten zijn.

6. Onderzoek naar effectiviteit

6.1 Onderzoek in Nederland

A. Klein Velderman, Cloostermans, & Pannebakker (2014a).

B. Haalbaarheids- en veranderingsonderzoek naar de CODIP module voor kinderen van 4en met 6 jaar in de Nederlandse context en bij de eindgebruikers en naar het repliceren van de positieve en gewenste effecten van CODIP zoals bewezen in de Verenigde Staten.

In totaal hebben 8 jongens en 9 meisjes meegedaan aan deze studie. De kinderen waren tussen de 4 en 7 jaar oud (gemiddelde leeftijd 5.7 jaar; SD=0.7). Groepsleiders en leerkrachten rapporteerden over alle 17 kinderen. Complete data (voor- en nameting) via moederrapportage was beschikbaar over 11 kinderen en via vaderreportage over 8 kinderen. Er was grote verscheidenheid in de periode dat ouders uit elkaar waren; dit varieerde van 3 maanden tot meer dan 4 jaar. Bij sommige ouderparen was het partnerschap nog niet officieel ontbonden, zij waren nog in een juridische procesgang verwickeld.

Nederlandse kinderen werden vergeleken met drie groepen deelnemers aan Amerikaans onderzoek naar de effectiviteit van CODIP bij dezelfde leeftijdsgroep:

- kinderen uit intacte gezinnen;
- kinderen van gescheiden ouders die deelnamen aan CODIP;
- kinderen van gescheiden ouders die niet deelnamen aan CODIP.

C. De toename na deelname in positief functioneren zoals gerapporteerd door moeders, was niet significant, $p = .18$, $d = 0,43$. Hetzelfde geldt voor vaderreportages, $p = .17$, $d = 0,54$. Het verschil tussen de voor- en nameting in de Nederlandse groep ($d = 0,43$) was kleiner dan de verbetering die de moeders van CODIP-kinderen uit de VS rapporteerden ($d = 0,61$), maar groter dan bij scheidingskinderen uit de VS die niet aan CODIP meededen ($d = -0,14$) of kinderen uit intacte gezinnen ($d = -0,01$).

Volgens rapportage door de trainers verbeterde het positief functioneren ($p < ,05$, $d = 0,68$) en leken de totale gedragsproblemen te verminderen ($p = ,09$, $d = 0,44$) van de kinderen die deelnamen aan Stoere Schildpadden. Vergeleken met de Amerikaanse CODIP-deelnemers zijn scores op de voormeting in Nederland minder problematisch en op de nameting gelijk met de Amerikaanse kinderen. Ondanks de middelgrote gemiddelde vooruitgang in de huidige studie ($d = 0,61$) was de progressie in Amerika zoals gerapporteerd door de trainer groter ($d = 1,53$).

De door de leerkrachten gerapporteerde gedragsproblemen (gemeten met de SDQ) waren tussen voor- en nameting significant afgenomen, $p = ,01$, $d = 0,67$.

Onderzoek in buitenland

Onderzoek naar praktijkervaringen

A. Klein Velderman, Cloostermans, & Pannebakker (2014a).

B. Het beoordelen van de haalbaarheid van het gebruik van de CODIP module voor kinderen van 4tot en met6 jaar in Nederland en een procesevaluatie. Bij ouders en groepsleiders zijn vragenlijsten afgenomen. Tevens hebben de groepsleiders een logboekje bijgehouden met betrekking tot de implementatie van de interventie (op onderdeelniveau) tijdens de groepsinterventie.

C. Uiteindelijk deden aan het onderzoek 17 kinderen, 19 ouders (8 vaders en 11 moeders) en 1 trainer mee. De ouders waren gemiddeld genomen enthousiast over Stoere Schildpadden. Scores van moeders en vaders waren nagenoeg overeenkomstig. Daarom wordt hier voornamelijk gerapporteerd over resultaten van moeders, omdat de respons in deze groep hoger was (zie ook Klein Velderman e.a., 2014a). Alle moeders vonden dat hun kind positief reageerde op deelname aan het programma. 82% van de moeders heeft één of meerdere manieren genoemd waarop hun kind veranderd was sinds de start van Stoere Schildpadden. Het kind:

- . praatte meer over zijn of haar gevoelens (55%);
- . praatte meer over veranderingen in het gezin (45%);
- . kon makkelijker omgaan met de scheiding (55%);
- . vroeg vaker hulp (27%);
- . kon beter omgaan met probleemsituaties (36%).

De meeste ouders waren tevreden over het aantal sessies (80%; 20% te weinig sessies) en de duur van de sessies (90%; 10% te kort). Het meest gewaardeerd aan het programma werden de mogelijkheid voor kinderen om met leeftijdsgenootjes te praten, dat de kinderen de situatie beter begrepen, het spelenderwijs leren en de feedback van de trainer. Alle moeders gaven aan de werkbladen van het 'Ik kan een heleboel'-boekje gezien te hebben en hier thuis met hun kind over gepraat te hebben. 80% was hier positief over. Vaders waardeerden vooral de speciale aandacht voor hun kind, de gelegenheid met leeftijdsgenoten te praten en het leren van nieuwe manieren om met gevoelens om te gaan. 67% van de vaders had de werkbladen van het 'Ik kan een heleboel'-boekje gezien en met hun kind besproken. Ze waren hier positief over.

Ouders ontvingen drie nieuwsbrieven over Stoere Schildpadden; één voor de start van de interventie, één na de vijfde sessie en één na afloop van de sessies. Alle moeders hadden de nieuwsbrieven gelezen, en vonden deze nuttig. 40% van de moeders en 67% van de vaders die de vragenlijst invulden had de oudersessie bijgewoond.

De trainer vond het aantal sessies en de duur goed. De trainer vond het werken met de groep prettig en was enthousiast over de materialen. Ze adviseerde wat extra beweegoefeningen als optioneel toe te voegen. Deze zijn in de huidige versie als tips meegenomen en krijgen extra aandacht in de opleiding. De trainer was er goed in geslaagd om met de programmabeschrijving de verschillende sessiedoelen te behalen.

6.2 Onderzoek naar vergelijkbare interventies

Er zijn voor kinderen van 4 tot en met 6 jaar geen andere vergelijkbare onderbouwde en/of onderzochte interventies.

Voor oudere kinderen vanaf 6 jaar is al wel aanbod beschikbaar in Nederland. Zo is de interventie Dappere Dino's (CODIP-NL 6-8 jaar) vergelijkbaar met Stoere Schildpadden. Dit is de Nederlandse CODIP module voor kinderen van 6 tot en met acht jaar. Dappere Dino's is opgenomen in de Databank Effectieve Jeugdinterventies van het NJi en erkend als goed onderbouwd.

Daarnaast zijn de, in de Databank Effectieve Jeugdinterventies als theoretisch goed onderbouwde opgenomen, interventies KIES en IJES het Brugproject enigszins vergelijkbaar (Ince, 2007; Ince, 2009). Interventies voor kinderen in de leeftijd van 8 jaar en ouder die (nog) niet zijn opgenomen in de databank Effectieve Jeugdinterventies van het NJi zijn Zandkastelen of het Kameleonprogramma van Stichting Jonge Helden. Ook deze zijn bedoeld voor kinderen in de bovenbouw van het basisonderwijs.

In Nederland zijn daarnaast verscheidende ouderprogramma's primair gericht op de ondersteuning van ouders in (problematisch verlopende) scheidingssituaties, bv. Ouderschap Blijft, Kind uit de Strijd, Kind uit de Knel, of de Jeugdzorg Nederland methodiek 'Complexe Scheidingen'. Onderzoek naar deze programma's bevindt zich anno 2015 in verschillende stadia.

Overeenkomsten en verschillen

Dappere Dino's is net als Stoere Schildpadden gestoeld op CODIP, en bestaat uit 12 wekelijkse bijeenkomsten van 45 minuten voor 6 tot en met 8 jarigen met als doel problemen als gevolg van scheiding te voorkomen of beperken. De doelstellingen van Dappere Dino's (CODIP-NL 6-8 jaar) zijn min of meer hetzelfde als voor Stoere Schildpadden, maar de werkwijze is naar leeftijd aangepast aan de capaciteiten van de kinderen. Zo is bijvoorbeeld het tempo in Dappere Dino's hoger (wordt korter bij iedere stap van probleemoplossen stilgestaan) en is de interventie taliger (bij Stoere Schildpadden wordt meer getekend en gebruik gemaakt van pictogrammen).

Het doel van KIES is, net als bij Stoere Schildpadden, om problemen bij kinderen als gevolg van (echt)scheiding te voorkomen. Dit wordt eveneens gedaan in groepssessies waarbij door rollenspellen, gesprekken en opdrachten gewerkt wordt aan het verwerken van de scheiding. In KIES is net als in Stoere Schildpadden en Dappere Dino's aandacht voor steun/lotgenotencontact en gevoelens, maar wordt niet structureel aan probleemoplossende vaardigheden gewerkt. KIES is bedoeld voor kinderen vanaf 8 jaar. Een ander verschil met Stoere Schildpadden is dat KIES op school wordt gegeven in grotere groepjes: van 7 tot en met 10 kinderen. Er zijn minder, namelijk acht, sessies van ongeveer een uur (totaal 8 uur in tegenstelling tot 9 uur groepscontact). Het aantal groepsleden per Stoere Schildpadden-groep (maximaal 6) is overgenomen vanuit de VS. In de VS is jaren ervaring opgedaan met deze groeps grootte en in de Amerikaanse effectstudies en de Nederlandse haalbaarheidsstudie (bijv. Pedro-Carroll, Sutton, & Wyman, 1999; Klein Velderman e.a., 2014a) werd ook met deze groeps grootte gewerkt.

Jes! Het Zwolsche Brugproject is een preventieve interventie voor kinderen van 8 tot 12 jaar van gescheiden ouders. De interventie Jes! Het Zwolsche Brugproject is bovendien bedoeld voor ouders, om hen te ondersteunen bij de opvoeding. Door middel van zes groepssessies voor kinderen (maximaal 8 per groep) en drie sessies voor ouders wordt gewerkt aan het verwerken van de scheiding. Jes! is dus - net als KIES - bedoeld voor oudere kinderen, wordt gegeven in minder sessies voor kinderen, maar met extra bijeenkomsten voor ouders en in grotere groepen dan Stoere Schildpadden.

Zandkastelen is gemaakt voor kinderen vanaf zes jaar. Bij deze interventie is het doel, net als bij Stoere Schildpadden, om problemen die voor kunnen komen na een scheiding te voorkomen of te verminderen. De interventie bestaat uit één workshop van een dagdeel waarin kinderen de gelegenheid krijgen hun ervaringen met de scheiding van hun ouders met lotgenoten te delen.

Het Kameleonprogramma bestaat uit een ouderavond voor alle ouders, 6 groepsbijeenkomsten van anderhalf uur voor maximaal 10 kinderen voornamelijk uit de bovenbouw (ouders sluiten aan bij het einde van Sessie 6) en een persoonlijk gesprek met de ouders. Er is dus sprake van dezelfde duur van contact met de kinderen (totaal 9 uur), maar verdeeld over minder sessies in grotere groepen dan bij Stoere Schildpadden.

CODIP onderzoek naar de leeftijdsgroep van Stoere Schildpadden:

1. A. Pedro-Carroll, J.L. & Alpert-Gillis, L.J. (1997).

B. De effectiviteit van CODIP werd onderzocht bij kinderen van 5 tot 6 jaar. Hiertoe werden de algemene doelen van CODIP gehanteerd. De invulling van de sessies was aangepast aan de leeftijd en capaciteit van de kinderen (minder sessies, meer spel). De interventiegroep bestond uit 37 kinderen, de controlegroep van kinderen met gescheiden ouders bestond uit 26 kinderen en een demografisch vergelijkbare groep van kinderen uit intacte gezinnen bestond uit 39 kinderen. De interventie werd in 12 wekelijkse sessies van 45 minuten gegeven.

C. Volgens de Teacher-Child Rating Scale (T-CRS) (Perkins & Hightower, 2002) die werd ingevuld door leerkrachten nam het probleemgedrag (leerproblemen, angstig/verlegen en impulsief/agressief gedrag) significant af ($d = -.70$), en competenties (sociale competenties en taakoriëntatie) significant toe ($d = .52$). Ook uit de vragenlijsten van groepsleiders, ouders en kinderen, die voor en na de interventie afgenomen werden, verbeterden kinderen in de interventiegroep significant ten opzichte van beide andere groepen.

2. A. Pedro-Carroll, J.L., Sutton, S.E. & Wyman, P.A. (1999).

B. Effectiviteit van CODIP op een follow-up na twee jaar is beschreven voor kinderen die deelnamen aan de interventie voor 5 en 6 jarigen (zie hierboven). Aan de follow-up deden 37 kinderen van de interventiegroep mee, van de controlegroep met kinderen van gescheiden ouders deden 26 kinderen mee en van de groep van kinderen uit intacte families deden 39 kinderen mee.

C. Tijdens de follow-up bleek dat de gevoelens van kinderen over hun familie, zichzelf en de sociale steun nog steeds significant positiever waren dan kinderen die niet in de interventiegroep zaten ($d = .75$). Ook volgens leerkrachten vertoonden de kinderen uit de interventiegroep na twee jaar significant minder probleemgedrag (leerproblemen, angstig/verlegen en impulsief/agressief gedrag) ($d = -1.57$), en werd er hoger gescoord op sociale competenties en taakoriëntatie ($d = 1.28$). Ook waren zij minder angstig ($d = -1.82$). Volgens ouderrapportage waren kinderen in de interventiegroep significant verbeterd ($d = .78$) en 98% van de ouders vonden dat de interventie goed was voor hun kinderen.

CODIP(-NL) onderzoek naar oudere leeftijdsgroepen dan Stoere Schildpadden:

3. A. Klein Velderman M., & Pannebakker F. D. (2014).

B. In een pilotonderzoek van zes interventiegroepen ($n = 26$) werd onderzocht of met de preventieve groepsinterventie Dappere Dino's scheidingskinderen van 6-8 jaar succesvol ondersteund kunnen worden. Proces en impact van de interventie werden geëvalueerd door gesprekken met deelnemende kinderen en vragenlijsten door ouders, leerkrachten en trainers.

C. Kinderen hadden naar eigen zeggen nieuwe vrienden gemaakt, geleerd problemen op te lossen en te praten over gevoelens. Ook ouders waren enthousiast. Moeders zagen een positieve reactie bij hun kind en vonden dat hun kind positief veranderd was na Dappere Dino's. Trainers werkten graag met het programma. Bovendien waren verschillen te zien tussen voor- en nameting op positief functioneren van de kinderen (toegenomen; rapportage trainers, moeders) en op problematiek van de kinderen (emotionele problemen, gedragsproblemen, totale problemen afgenomen; rapportage trainers, leerkrachten, moeders).

4. A. Klein Velderman, M., Pannebakker, F.D., De Wolff, M.S., Pedro-Carroll, J.A., Kuiper, R.M., Vlasblom, E., et al. (2011).

B. De haalbaarheid van het gebruik van de CODIP module voor kinderen van 6-8 jaar in Nederland werd onderzocht en er is een procesevaluatie uitgevoerd. Bij 33 ouders, 23 kinderen en 5 groepsleiders zijn vragenlijsten afgenomen. Tevens hebben de groepsleiders een logboekje bijgehouden met betrekking tot de implementatie van de interventie. Behandelingintegriteit van groepsleiders is verder bekeken aan de hand van een video-opname van één sessie van Dappere Dino's. Na afloop van de 4 Dappere Dino-groepen is een focusgroepinterview gehouden met de groepsleiders.

C. De meeste kinderen vonden de sfeer in de groep prettig: 91% van de kinderen vond Dappere Dino's leuk en 87% vond de groep een veilige plaats om over gevoelens te praten. 70% van de kinderen is ervan overtuigd dat de andere kinderen in de groep hun gevoelens belangrijk vinden. 83% van de kinderen zegt nieuwe vrienden in de groep gemaakt te hebben en nieuwe manieren te hebben gevonden om problemen op te lossen. 82% van de ouders vond dat hun kind positief reageerde op deelname aan het programma. 71% van de ouders heeft één of meerdere manieren genoemd waarop hun kind veranderd was sinds de start van Dappere Dino's. De groepsleiders vonden het werken met de groep prettig en vonden de groepen beïnvloedbaar. Zie ook het onderzoek naar de implementatie van Dappere Dino's (Klein Velderman, Cloostermans, & Pannebakker, 2014b).

5. A. Alpert-Gillis, L.J., Pedro-Carroll, J.L. & Cowen, E.L. (1989).

B. De effectiviteit van CODIP werd getest bij stadskinderen van zeven tot negen jaar. Deze versie van CODIP lijkt het meest op

Dappere Dino's qua inhoud en doelgroep. Ze verschillen voornamelijk op het aantal sessies, 16 in dit eerste Amerikaanse onderzoek, 12 voor Dappere Dino's. Er waren 52 kinderen die de interventie kregen, in de controlegroep zaten 52 kinderen van gescheiden ouders en 81 kinderen van intacte families. Er werden vragenlijsten voor en na de interventie afgenomen bij ouders (Parent Evaluation Form), leerkrachten en trainers (Group Leader Evaluation form).

C. Op basis van zelfrapportage werden geen significante verbeteringen gevonden van schoolproblemen en sociale competenties van de kinderen. Er was echter wel een significante verbetering in de interventiegroep op de mate van zelfgerapporteerde psychosociale aanpassing (CFAS-score; $d = .60$). Op basis van ouderrapportage werd wel een significante verbetering (probleem-oplossende vaardigheden, gevoelens en gedrag) gemeten na de interventie bij de kinderen ($d = .25$). Ook leerkrachtrapportage duidde op verbetering van de sociale competenties en taakoriëntatie van kinderen ($d = .15$). Leerkracht-gerapporteerde problemen (leerproblemen, angstig, verlegen, impulsief en/of agressief gedrag) van kinderen namen niet significant af. De trainers ten slotte rapporteerden gemiddeld dat de kinderen in de interventiegroep significant verbeterden op perceptie van scheiding, omgang met gevoelens, interpersoonlijk functioneren en probleemoplossende vaardigheden.

6. A. Pedro-Carroll, J.L. & Cowen, E.L. (1985).

B. Effectiviteit van CODIP is onderzocht in het verminderen van de negatieve effecten van de scheiding bij kinderen van negen tot twaalf jaar. In de interventiegroep zaten 40 kinderen, 32 kinderen kwamen in de controlegroep. Er werden vragenlijsten afgenomen voor en na de interventie.

C. Leerkrachten rapporteerden dat kinderen in de experimentele groep significant ($d = -.99$) minder probleemgedrag vertoonden in de klas en dat ook de competenties van de kinderen verbeterden ($d = .68$). Volgens ouderrapportage verbeterden de kinderen ook significant ($d = -1.19$) na de interventie. Volgens de groepsleiders hadden kinderen na de interventie minder problemen en meer competenties ($d = .75$). De kinderen in de interventie rapporteerden gemiddeld echter geen significante vooruitgang in hun competenties, hun attitudes en zelfpercepties ($d = .43$), maar zij rapporteerde gemiddeld wel significant minder angst na de interventie ($d = -.36$).

7. A. Pedro-Carroll, J.L., Cowen, E.L., Hightower, A.D. & Guare, J.C. (1986).

B. Effectiviteit van CODIP is beschreven bij kinderen van 9 tot 12 jaar. Er werd getracht om bevindingen van het onderzoek bij kinderen van dezelfde leeftijd uit 1985 te repliceren. In dit onderzoek werd echter geen gebruik gemaakt van een controlegroep met kinderen van gescheiden ouders. De interventiegroep bestond uit 54 kinderen en een controlegroep bestond uit 78 kinderen uit intacte families. De interventie bestond uit 11 wekelijkse sessies van 1 uur.

C. In vergelijking met de groep kinderen van intacte families, die bij de voor- en nameting min of meer hetzelfde bleven, verbeterden de kinderen in de interventiegroep wel. Zowel volgens leerkrachten, ouders ($d = .73$), groepsleiders en kinderen zelf waren de kinderen na de interventie op een positieve manier veranderd. Kinderen rapporteerden niet op alle metingen een verbetering maar wel op de mate van angst ($d = .79$) en ook op het totaal van alle metingen.

8. A. Pedro-Carroll, J.L., Alpert-Gillis, L.J. & Cowen, E.L. (1992).

B. Effectiviteit van CODIP is beschreven bij stadskinderen van 9 tot 12 jaar. Een interventiegroep (57 kinderen), een controlegroep met gescheiden ouders (38 kinderen) en een vergelijkingsgroep van intacte families (93 kinderen) werden met elkaar vergeleken. Kinderen van verschillende etnische achtergronden kregen de interventie. Voor en na de interventie werden vragenlijsten afgenomen.

C. Kinderen in de interventiegroep verbeterden significant op de gevoelens over hun familie, zichzelf en de sociale steun in vergelijking met beide controlegroepen ($d = .46$). De kinderen in de interventiegroep waren ook significant minder angstig ($d = -.18$) en hadden positievere attitudes en zelfpercepties ($d = .47$). Volgens de vragenlijsten van de leerkrachten was er echter geen significante vermindering van problemen of verbetering van competenties bij de kinderen in de interventiegroep. Ouders rapporteerden wel vooruitgang ($d = -.50$) en ook groepsleiders gaven aan dat kinderen uit de interventiegroep een verbetering lieten zien.

7. Overige informatie

7.1 Ontwikkeld door

TNO

Schipholweg 77-89

2316 ZL Leiden

Email: Childhealthsecretary@tno.nl

Telefoon: 088 - 866 6153

7.2 Websites

www.stoereschildpadden.nl

8. Aangehaalde literatuur

- Alpert-Gillis, L. J., Pedro-Carroll, J. L., & Cowen, E. L. (1989). The Children of Divorce Intervention Program: Development, Implementation, and Evaluation of a Program for Young Urban Children. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 57, 583-589.
- Amato, P. R. (2001). Children of divorce in the 1990s: An update of the Amato and Keith (1991) meta-analysis. *Journal of Family Psychology*, 15, 355-370.
- Amato, P. R. (2010). Research on Divorce: Continuing Trends and New Developments. *Journal of Marriage and the Family*, 72, 650-666.
- Amato, P. R., & James, S. (2010). Divorce in Europe and the United States: Commonalities and differences across nations. *Family Science*, 1, 2-13.
- Amato, P.R., Kane, J.B., & James, S. (2011). Reconsidering the "Good Divorce". *Journal of Family Relations*, 60, 511-524.
- Amato, P. R. & Keith, B. (1991). Parental Divorce and Adult Well-Being - A Meta-analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 53, 43-58.
- Amato, P. R. & Sobolewski, J. M. (2001). The Effects of Divorce and Marital Discord on Adult Children's Psychological Well-Being. *American Sociological Review*, 66, 900-921.
- Bakker, I., Bakker, K., van Dijke, A., Terpstra, L. (1997). O+O=O2, naar een samenhangend beleid van opvoedingsondersteuning en ontwikkelingsstimulering voor ouders en kinderen in risicosituaties. Utrecht: NIZW.
- Baracs, M.N., & Vreeburg-Van der Laan, E.J.M. (2014). Vechtende ouders, het kind in de knel. Adviesrapport over het verbeteren van de positie van kinderen in vechtscheidingen. De Kinderombudsman. Gedownload op 26 februari 2015, van: <http://www.huiselijkgeweld.nl/publicaties/handboeken/vechtende-ouders-het-kind-in-de-knel>
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2013). Jaarrapport 2013 Landelijke Jeugdmonitor, CBS: Den Haag/Heerlen. Gedownload op 30 april 2014, van: <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/dossiers/jongeren/publicaties/publicaties/archief/2013/2013-g93-pub.htm>
- Dadds, M. R., Atkinson, E., Turner, C., Blums, G. J., & Lendich, B. (1999). Family conflict and child adjustment: Evidence for a cognitive-contextual model of intergenerational transmission. *Journal of Family Psychology*, 13, 194-208.
- Dubow, E. F., & Tisak, J. (1989). The relation between stressful life events and adjustment in elementary school children: The role of social support and social problem solving skills. *Child Development*, 60, 1412-1423.
- Elling, M. (2008). Cognitieve gedragstherapeutische interventies: Denkfouten herstellen helpt bij kinderen met psychische problemen. *Jeugd en Co Kennis*, 2, 8-20.
- Emery, R. E. (2006). *The truth about children and divorce: Dealing with the emotions so you and your children can thrive*. New York: Viking.
- Erikson, E. H. (1963). *Childhood and society* 2nd ed. New York: Norton.
- Foolen, N. & Elling, M. (2010). *Wat werkt bij cognitieve gedragstherapie?* Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut. Geraadpleegd op 24 april 2012, van <http://www.nji.nl/eCache/DEF/1/22/037.html>
- Furstenberg, F. F. & Cherlin, A. J. (1991). *Divided Families: What Happens to Children When Parents Part*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Grave, J., & Blissett, J. (2004). Is cognitive behavior therapy developmentally appropriate for young children? A critical review of the evidence. *Child Psychology Review*, 24, 399-420.
- Guldner, C. & O'Connor, T. (1991). The ALF group: A model of group therapy with children. *Journal of Group Psychotherapy, Psychodrama & Sociometry*, 43(4), 184
- Haine, R.A., Sandier, I.N., Wolchik, S.A., Tein, J.-Y., & Dawson-McClure, S.R. (2003). Changing the legacy of divorce: Evidence from prevention programs and future directions. *Family Relations: Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies*, 52, 397-405
- Harland, P., Reijneveld, S. A., Brugman, E., Verloove-Vanhorick, S. P., & Verhulst, F. C. (2002). Family factors and life events as risk factors for behavioural and emotional problems in children. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 11, 176-184.
- Herbert, M. (2002). *Typical and Atypical Development: From Conception to Adolescence*. Oxford: Blackwell.
- Hoag, M. & Burlingame, G. (1998). Evaluating group treatment for children. *Harvard Mental Health Letter*, 15(5), 6.
- Hodges, W. (1991). *Interventions for Children of Divorce: Custody, Access, and Psychotherapy*. (2nd ed.) New York: John Wiley & Sons.
- Ince, D. (2007). *Databank effectieve jeugdinterventies: beschrijving 'Jes! Het Zwolsche Brugproject'*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut. Gedownload op 30 maart 2011, van www.nji.nl.
- Ince, D. (2009). *Databank effectieve jeugdinterventies: beschrijving 'KIES kinderen in echtscheidingssituaties'*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut. Gedownload op 30-03-2011, van www.nji.nl.

- Kalter, N. & Schreier, S. (1993). School-based support groups for children of divorce. *Special services in the school*, 8(1), 39-66.
- Klein Velderman, M., Cloostermans, A.P.G., & Pannebakker, F.D. (2014a). Child adjustment in divorced families: Can we successfully intervene with Dutch 4- to 6-year-olds? Feasibility study Children of Divorce Intervention Program (CODIP) in the Netherlands. Leiden: TNO Behavioural and Societal Sciences.
- Klein Velderman M., Cloostermans, A. P. G., & Pannebakker F. D. (2014b). De implementatie van Dappere Dino's: Groepsprogramma voor kinderen van 6-8 jaar van gescheiden ouders. Verslag van een ZonMw Verspreidings- en Implementatie Impuls (VIMP). Leiden: TNO Behavioural and Societal Sciences.
- Klein Velderman, M., Pannebakker, F. D., de Wolff, M. S., Pedro-Carroll, J. A., Kuiper, R. M., Vlasblom, E., & Reijneveld, S. A. (2011). Child adjustment in divorced families: Can we successfully intervene with Dutch 6- to 8-year-olds? Feasibility study Children of Divorce Intervention Program (CODIP) in the Netherlands. Leiden: TNO.
- Klein Velderman, M., & Pannebakker, F. D. (2014). Dappere Dino's: Interventieprogramma voor kinderen van 6-8 jaar van gescheiden ouders. Eindrapportage evaluatie Dappere Dino's versie 2.0. Leiden: TNO Behavioural and Societal Sciences.
- Krishnakumar, A. & Buehler, C. (2000). Interparental conflict and parenting behaviors: A meta-analytic review. *Family Relations*, 49, 25-44.
- La Greca, A. M. (1991). *Stress and coping in child health*. New York: Guilford Press.
- Laumann-Billings, L., & Emery, R. E. (2000). Distress among young adults from divorced families. *Journal of Family Psychology*, 14, 671-687.
- Lengua, L. J., Wolchik, S. A., Sandler, I. N., & West, S. G. (2000). The additive and interactive effects of parenting and temperament in predicting adjustment problems of children of divorce. *Journal of Clinical Child Psychology*, 29, 232-244.
- Leon, K. (2003). Risk and protective factors in young children's adjustment to parental divorce: A review of the research. *Family Relations*, 52, 258-270.
- Malouff, J. M., Thorsteinsson, E. B., & Schutte, N. S. (2007). The efficacy of problem solving therapy in reducing mental and physical health problems: A meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, 27, 46-57.
- McDonald, R. & Grych, J. H. (2006). Young children's appraisals of interparental conflict: Measurement and links with adjustment problems. *Journal of Family Psychology*, 20, 88-99.
- McLanahan, S. & Bumpass, L. (1988). Intergenerational Consequences of Family Disruption. *American Journal of Sociology*, 94, 130-152.
- Michie, S., Ashford, S., Sniehotta, F.F., Dombrowski, S.U., Bishop, A., & French, D.P. (2011). A refined taxonomy of behavior change techniques to help people change their physical activity and healthy eating behaviours: The CALO-RE taxonomy. *Psychology & Health*, 26, 1479-1498. Doi: <http://dx.doi.org/10.1080/08870446.2010.540664>
- Nederlands Jeugdinstuut (2011). Zandkastelen. Gedownload op 30 maart 2011, van <http://www.nji.nl/eCache/DEF/1/22/735.html>
- O'Mara, A. J., Marsh, H. W., Craven, R. G., & Debus, R. L. (2006). Do Self-Concept Interventions Make a Difference? A Synergistic Blend of Construct Validation and Meta-Analysis. *Educational Psychologist*, 41, 181 - 206.
- Pedro-Carroll, J. L. (2010). Putting children first, proven parenting strategies for helping children thrive through divorce. London: Penguin Group.
- Pedro-Carroll, J. L. & Jones, S. H. (2005). A preventive play intervention to foster children's resilience in the aftermath of divorce. In L.A.Reddy, T. M. Files-Hall, & C. E. Schaefer (Eds.), *Empirically based play interventions for children*. (pp. 51-78). Washington, D.C.: American Psychological Association.
- Pedro-Carroll, J. L., Sutton, S. E., & Wyman, P. A. (1999). A two-year follow-up evaluation of a preventive intervention for young children of divorce. *School Psychology Review*, 28, 467-476.
- Pedro-Carroll, J. L. (2005). Fostering resilience in the aftermath of divorce: The Role of Evidence-Based Programs for Children. *Family Court Review*, 43, 52-64.
- Pedro-Carroll, J. L. & Alpert-Gillis, L. J. (1997). Preventive Interventions for Children of Divorce: A Developmental Model for 5 and 6 Year Old Children. *The Journal of Primary Prevention*, 18, 5-23.
- Pedro-Carroll, J. L., Alpert-Gillis, L. J., & Cowen, E. L. (1992). An evaluation of the efficacy of a preventive intervention for 4th-6th grade urban children of divorce. *The Journal of Primary Prevention*, 13, 115-130.
- Pedro-Carroll, J. L. & Cowen, E. L. (1985). The Children of Divorce Intervention Program: An Investigation of the Efficacy of a School-Based Prevention Program. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 53, 603-611.
- Pedro-Carroll, J. L., Cowen, E. L., Hightower, A. D., & Guare, J. C. (1986). Preventive intervention with latency-aged children of divorce: A replication study. *American Journal of Community Psychology*, 14, 277-290.
- Peer, C. van (red). (2007). De impact van een (echt)scheiding op kinderen en ex-partners. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies.
- Sandler, I. N., Tein, J. Y., Mehta, P., Wolchik, S., & Ayers, T. (2000). Coping efficacy and psychological problems of children of divorce. *Child Development*, 71, 1099-1118.
- Sandler, I. N., Tein, J. Y., & West, S. G. (1994). Coping, Stress, and the Psychological Symptoms of Children of Divorce - A Cross-Sectional and Longitudinal-Study. *Child Development*, 65, 1744-1763.

- Slot, N.W., Spanjaard, H.J.M. (1997). *Competentievergroting in de residentiële jeugdzorg*. Duivendrecht: PI Research BV.
- Spruijt, E. (2007). *Scheidingskinderen. Overzicht van recent sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar de gevolgen van ouderlijke scheiding voor kinderen en jongeren*. Amsterdam: SWP.
- Spruijt, E., & Kormos, H. (2014). *Handboek scheiden en de kinderen: Voor de beroepskracht die met scheidingskinderen te maken heeft* (Tweede ed.). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Stolberg, A. L. & Garrison, K. M. (1985). Evaluating A Primary Prevention Program for Children of Divorce. *American Journal of Community Psychology*, 13, 111-124.
- Sun, Y. M. (2001). Family environment and adolescents' well-being before and after parents' marital disruption: A longitudinal analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 63, 697-713.
- Van der Valk, I. & Spruijt, A. P. (2004). De gevolgen van echtscheiding voor kinderen. In A. Vyt, M. A. G. van Aken, J. D. Bosch, R. J. van der Gaag, & A. J. J. M. Ruijsenaars (Eds.), *Jaarboek Ontwikkelingspsychologie, Orthopedagogiek & Kinderpsychiatrie 6* (pp. 324-343). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Wallerstein, J.S. (1983). Children of divorce: The psychological tasks of childhood. *American Journal of Orthopsychiatry*, 53, 230-243.
- Wauterickx, N., Gouwy, A., & Bracke, P. (2006). Parental Divorce and Depression: Long-Term Effects on Adult Children. *Journal of Divorce & Remarriage*, 45, 43-68.
- Wolchik, S. A., Tein, J. Y., Sandler, I. N., & Doyle, K. W. (2002). Fear of abandonment as a mediator of the relations between divorce stressors and mother-child relationship quality and children's adjustment problems. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 30, 401-418.
- Wolchik, S. A., West, S. G., Sandler, I. N., Tein, J. Y., Coatsworth, D., Lengua, L. e.a. (2000). An experimental evaluation of theory-based mother and mother-child programs for children of divorce. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 68, 843-856.
- Zeijl, E., Crone, M., Wiefferink, K., Keuzenkamp, S. & Reijneveld, M. (2005). *Kinderen in Nederland*. Leiden: SCP/TNO.
- Zill, N., Morrison, D. R., & Coiro, M. J. (1993). Long-term effects of parental divorce on parent-child relationships, adjustment, and achievement in young adulthood. *Journal of Psychology*, 7, 91-103.

Samenwerking erkenningstraject

Het erkenningstraject wordt in samenwerking uitgevoerd door het Nederlands Jeugdinstituut (NJI), het RIVM Centrum Gezond Leven (CGL), het Nederlands Centrum Jeugdgezondheid (NCJ), het Nederlands Instituut voor Sport en Bewegen (NISB) en MOVISIE. Door samen te werken aan het beoordelen van interventies volgens eenduidige criteria streven wij naar kwaliteitsverbetering in de betrokken werkvelden.

